

MİLLÎ MÜCADELE'DE DENİZLİ, ISPARTA, BURDUR VE ÇEVRESİNDEKİ AZINLIKLARIN TUTUM VE DAVRANIŞLARI

Yrd. Doç. Dr. NURİ KÖSTÜKLÜ

GİRİŞ: Bilindiği üzere, dünyada hiçbir millet hâkimiyetleri altındaki azınlıklara Türkler kadar müsamahakâr davranmamıştır. Tarihte bunun örnekleri çoktur. Fatih İstanbul'u feth ettikten sonra, bura halkının din ve vicdanına müdahale etmediği gibi, ekonomik faaliyetlerinde de onları serbest bırakmıştı. Hatta, 1461'de Bursa'daki Ermeni Piskoposu Hovakim'i İstanbul'a davet ederek ona "Patrik" unvanını verdi, Ermeni toplumunun İstanbul'a yerleşmesini teşvik etti, refahları için çeşitli imkânlar tanıdı. Nitekim, Ermeni yazar O. Oscanyan 1857'de New York'ta yayınladığı *The Sultan And His People* adlı eserinde; Osmanlı Devleti'ndeki Ermeniler'in ekonomik refah ve huzur içinde yaşadıklarını, reyanın en nüfuzlu haline geldiklerini açıkça ifade ediyor¹. Sosyal hayatta olduğu kadar azınlıkların devlet çarkı içerisinde de yüksek seviyelere erişmesi engellenmiş değildi. Ermeni Noradonkiyan Efendi'nin Hariciye Nazırı olduğu bir vâkıadır. Babâli'de Rumların nüfuzu hiç de küçümsenecek seviyede değildi.

Buna rağmen, Türkiye'deki azınlıkların büyük bir kısmı, devletin en buhranlı günlerinde memleket dahilinde çeşitli fesat ocakları teşkil ederek, devlete karşı cephe almaktan geri durmamışlar. Tarih bunun örnekleriyle doludur. Özellikle "*Şark Meselesi*"nin gündeme geldiği 19.yy. başından itibaren, devlet sürekli dış düşmanlarla savaş halinde iken, bir taraftan da azınlıklarla mücadele etmek zorunda kaldı. Türk tarihinin en buhranlı dönemini teşkil eden 1. Dünya Savaşı ve sonrası yıllarında azınlıkların devlete karşı tutumu, gizli dernekler kurmak veya düşmanla işbirliği yapmak hatta açıktan açığa silâhlı mücadeleye girişmek şeklinde ortaya çıktı. Türk milletinin varolma veya yokolma sınırına geldiği Millî Mücadele gibi fevkalâde bir dönemde azınlıkların bu tür davranışlarını -bazı istisnalar olmakla beraber- Anadolu'nun çoğu yerinde görmek mümkündür.

¹ Kamuran Gürün, "Ermeni Sorunu Yahut Bir Sorun Nasıl Yaratılır", Türk Tarihinde Ermeniler Semporzuyu, İzmir 1983, s.16.

Araştırmamızda, yalnızca Denizli, Isparta, Burdur sancakları ve çevresindeki azınlıkların Millî Mücadele'deki tutum ve davranışları ve buna karşı alınan tedbirler ele alınmıştır. Kanaatimiz odur ki, ilmî gerçekleri ifade eden genel mahiyetteki tarihlerin ortaya çıkmasında, mahallî tarihlerin bütün yönleriyle incelenmesi zarureti vardır. Yani, bölge bölge, il il azınlıkların faaliyetlerine inilmedikçe, Türkiye genelinde Millî Mücadele'de azınlıkların tutumu hakkında doğru kanaate ulaşmak pek mümkün gözükmemektedir. Buna bağlı olarak, "*Millî Mücadele Tarihi*" yazılırken öncelikle, her ilin hatta ilçenin, nahiyenin Millî Mücadele'deki yeri ortaya konulmalıdır. yoksa yapılan tarih çalışmaları sathî mahiyetten öteye gidemez.

Üç sancağı birlikte ele alışımız tesadüfî değildir. Araştırmamızda da gayet açık görüleceği gibi, her üç sancaktaki olaylar birbiriyle iç içedir. Mesele bir bütünlük göstermektedir. Metot olarak öncelikle, adı geçen sancaklardaki azınlıkların nüfus ve sosyal durumlarının tesbitini gerekli gördük. Ancak bundan sonra sebep-sonuç ilişkisi içerisinde Millî Mücadele'deki tutum ve davranışlar ortaya konmuş ve buna karşı alınan tedbirler araştırılmıştır.

I- Bölgedeki Azınlıkların Demografik ve Sosyal Durumları

Savaş ortamının gereği olarak pek tabiidir ki nüfus durumu sık sık farklılık gösterebilmektedir. Bu yüzden özellikle, Millî Mücadele yıllarına ait nüfus bilgilerini ihtiyatla karşılamak lâzımdır. Buna rağmen, bazı istatistiklerden Millî Mücadele dönemi Denizli, Isparta ve Burdur sancaklarındaki azınlıkların demografik durumları hakkında fikir edinebilmemiz mümkün olmaktadır.

İzmir Müdafaa-i Hukuk-i Osmanî Cemiyeti tarafından hazırlanan Fransızca bir yayında², I. Dünya Savaşından önce Denizli sancağındaki Türk ve azınlıkların nüfusu hakkında şu bilgiler verilmiştir;

² Symrne Turque, Publication de la Société de Défens des droits Ottomans-Smyrne No: 4, Empremerie Ahmed İhsan, 1919, p.20.

	Türk		Rum		Ermeni		Yahudi	
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın
Denizli	: 20464	21643	1277	1162	296	275	26	24
Tavas	: 27588	29412	—	—	—	—	—	—
Çal	: 26077	26198	117	56	13	6	—	—
Acıpayam	: 24645	25071	20	14	—	—	—	—
Buldan	: 15438	15411	21	3	11	3	—	—
Sarayköy	: 10224	10398	507	454	15	15	3	2
Toplam	: 124436	128133	1895	1689	336	300	29	26
		252.259		3674		636		55

Savaş başladıktan sonra tabî olarak nüfus üzerinde bazı değişiklikler olmuştur. Aynı kaynaktan, savaşın devam ettiği günlerde Denizli sancağında Türk ve azınlıkların nüfusu ayrı bir cetvel halinde gösterilmiştir.³ Buna göre, nüfus şöyle idi;

	Türk		Rum		Ermeni		Yahudi	
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın
Denizli	: 19705	21895	1034	1062	271	236	22	24
Tavas	: 25387	30069	—	—	—	—	—	—
Çal	: 24377	27111	28	20	12	8	—	—
Acıpayam	: 23436	26399	19	14	8	6	—	—
Buldan	: 19928	15549	21	3	11	3	—	—
Sarayköy	: 9241	10149	534	465	45	16	3	2
Toplam	: 122074	131172	1636	1564	347	269	25	26
		253246		3200		616		51

1917 yılı resmî istatistik esas alınarak, yine İzmir Müdafaa-i Hukuk-i Osmanî Cemiyeti tarafından Fransızca olarak hazırlanan bir başka nüfus

³ a.g.e., p.21.

istatistiğine göre, savaşın devam ettiği son yıllarda Denizli sancağındaki durum şöyle idi.⁴;

	Türk	Rum	Ermeni	Yahudi	Katolik-Protestan
Denizli	: 42065	2136	512	48	7
Tavas	: 57323	—	—	—	—
Çal	: 44997	—	—	—	—
Acıpayam	: 52481	35	—	—	—
Buldan	: 30921	25	14	—	—
Sarayköy	: 20238	1007	31	4	—
Toplam	: 248024	3203	557	52	7

3 a.g.e., p.21.

4 Gnkur. Askerî Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı (=ATASE) Arşivi, Klasör: 8, Dosya: 33, Fihrist: 36; Bu istatistik İzmir ve Havalisi Kumandanı tarafından 13.3.1335'de Harbiye Nezaretine takdim edilmiştir. Bu belgede Aydın, Nazilli ve Karacasu'nun da nüfus durumları vardır.

Görüleceği üzere burada, toplam Türk sayısı 248.025 iken en fazla azınlık olan Rumlar'ın sayısı 3203'tür.⁵

Savaş sona erip mütarekenin başladığı günlerde ise, Denizli sancağı da dahil nüfus istatistikleri yayınlandı. Bu istatistiklere göre yaklaşık olarak Denizli sancağındaki Türk sayısı 243.542 iken bunun yanında 3184 Rum, 51 Yahudi, 557 Ermeni ve 7 Katolik bulunmaktaydı⁶.

I. Dünya Savaşı başlangıç arefesinden mütareke günlerine kadar olan sürede yaklaşık 1-1,5 yıl ara ile yapılan bu dört istatistike göre, Denizli

⁴ Gnkur.Askerî Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı (=ATASE) Arşivi, Klasör: 8, Dosya: 33, Fihrist: 36; Bu istatistik İzmir ve Havalisi Kumandanı tarafından 13.3.1335'de Harbiye Nezaretine takdim edilmiştir. bu belgede Aydın, Nazilli ve Karacasu'nun da nüfus durumları vardır.

⁵ Mehmet Şefik (Aker), Türk nüfusunu yanlışlıkla 258.025 olarak vermiştir (Mehmet Şefik, İstiklâl Harbinde 57. Tümen ve Aydın Millî Cidali, İstanbul 1937, C.1, s.8).

⁶ a.g.e, s.8.

sancağındaki azınlıkların aynı sancaktaki Türklere oranı sıra ile 172/1000, 152/1000, 154/1000, 115/1000 olarak görülmektedir. Bütün bu bilgilerin ışığı altında, Millî Mücadele yıllarında Denizli sancağında Rum, Ermeni ve Yahudi azınlıkların tümünün Türklere olan oranlarının büyük bir ihtimalle % 15'i geçmemiş olabileceği rahatlıkla söylenebilir.

Isparta sancağına gelince, şeriye sicillerindeki kayıtlardan anlaşıldığı üzere, 18 yy.da Isparta'da 377 Rum hanesi varken, Millî Mücadele başlangıcında hane sayısı 1000'i geçmiştir. Hamidoğulları zamanında Türklerin yardımıyla kurulmuş 4 Rum mahallesi varken, askere alınmayan ve ticaretle zenginleşen ve durmadan çoğalan Rumlar, daha sonra bu mahallelere sığmamışlar ve Doğanlı, Keçeci, Cedit, Sülübey, Hacıayvaz ve Çelebiler mahallelerini de işgal etmişlerdir⁷.

Mütareke sıralarında yayınlanan bazı istatistiklere göre, sancaktaki Türk sayısı 109.800 idi. Buna karşılık 10.201 Rum ve 200 Katolik bulunmaktaydı⁸. Eylül-Ekim 1920 sonlarındaki bazı yazışmalardan, Isparta'da az da olsa Yahudi cemaatinin bulunduğu anlaşılmaktadır⁹. Bu azınlıkların çoğunluğu Isparta merkez ve Eğridir kazasında iskan etmekte olup, Yalvaç ve Şarkıkaraağaç kazalarında gayri Müslim yoktu¹⁰.

Burdur sancağında ise mütareke yılları istatistiklerine göre azınlık sayısının oldukça az olduğu görülüyor. Bu tarihlerde Burdur'da 80.000 Türk bulunurken, 500 Rum ve 60 Ermeni vardı. Ancak, işgallerin başlamasıyla bu sayıların arttığını görüyoruz. Burdur Mutasarrıfı'nın İtalyan temsilcilerine gönderdiği 23 Haziran 1919 tarihli bir protestonamede, "İvanın 400 kadar Ermeni, 1000 kadar Rum nüfusundan başka 85.000 sırf İslâm ahalisi" olduğu ifade edilmiştir¹¹. Yunanlılarla şiddetli çarpışmaların olduğu günlerde azınlık sayısında çok büyük bir artış olmuştur. Eylül 1920'lerde sancakta nüfus kaydına nazaran 600 hanede 8000 Rum ve Ermeni'nin olduğu bilinmektedir¹².

⁷ Süleyman Sami, Kuruluşundan Bugüne Kadar Isparta Tarihi, İstanbul 1983, s.339.

⁸ M.Şefik, a.g.e., C.1, s.8; Şemseddin Sami, Isparta merkezde 4500 ilçelerde 5000 kadar Hristiyan olduğundan bahsetmektedir (Ş.Sami Kâmusu'l-alâm, İstanbul 1316, C.2, s.858).

⁹ ATASE Arşivi, Klasör: 313, Dosya: 55, Fihrist: 31.

¹⁰ Şemseddin Sami, a.g.e., C.2, s.858.

¹¹ ATASE Arşivi, Klasör: 243, Dosya: 16, Fihrist: 88; Klasör: 402, Dosya: 6, Fihrist: 33'de kayıtlı belge ilk verilen belge ile aynı olmasına rağmen, mükerrer olması dolayısıyla bazı yanlışlıklar vardır.

¹² ATASE Arşivi, Klasör: 313, Dosya: 55, Fihrist: 30-1.

Yukarıdan beri verdiğimiz her üç sancaktaki azınlıkların demografik durumunu değerlendirdiğimizde, I. Dünya Savaşı başlangıcından itibaren bölgedeki azınlıkların mevcut varlıklarını korudukları, hatta Milli Mücadele gibi fevkalâde bir dönemde dahi nüfuslarında önemli bir azalma görülmediği, Burdur gibi bazı yerlerde büyük nüfus çoğalmalarına rastlandığı gözlenmektedir. Demografik durumla ilgili bu gelişmeler, pek tabiidir ki, ekonomik ve sosyal şartlarla yakından ilgilidir.

Fazla gerilere gitmeden II. Meşrutiyetten itibaren azınlıkların sosyal durumlarına baktığımızda, bunların vasatın üstünde bir mevkide yer aldıklarını müşahede ediyoruz. Bir örnek vermek gerekirse, 1909'da Denizli sancağı Genel İdare Meclisi'nde Nikolaki ve Kiğork Efendiler bulunuyordu¹³. Aynı tarihte Isparta Genel İdare Meclisi'nin 4 üyesinden 2'si gayri Müslim olup, bunlar, Haralambos ve Ohannes Efendiler idi. 1911 meclisinde de aynı şekilde Gazâil (Guzail?) ve Artin Efendiler vardı. Burdur sancağında da durum farklı olmayıp, bahsi geçen tarihlerde Burdur Genel İdare Meclisi'nin 4 üyesinden 2'si azınlıkların elindeydi¹⁴. Diğer taraftan azınlıkların sosyal durumlarını göstermek açısından doktorluk, eczacılık gibi bazı mesleklerde ön sıralarda geldikleri söylenebilir¹⁵.

Görüldüğü gibi, bu sancaklardaki azınlıklar (çoğunlukta olan özellikle Rumlar), kendilerini mahallî idarelerde temsil ettikleri de dikkate alınırca, huzurlu bir ortamda yaşadıkları anlaşılıyor. Araştırma alanımızda yer alan yerli Rumların Türkçe konuşuyor olmaları¹⁶ bu kanaatimizi güçlendirmektedir. Azınlıkların yaşantılarına şahit olan bazı şahısların hatıralarına göre, "Türkçe konuşan bütün Rumlar fizyonomi ve âdet bakımından komşuları Müslüman Türklerin benzeri idiler¹⁷." Bir yabancı olarak İtalyan delegesi M. Galli, Paris Barış Konferansında yaptığı konuşmada; Anadolu'nun şehir ve köylerinde oturan Rumların Türkçe'yi aksaksız ve serbest olarak konuştuklarını, fakat kendi lisanlarını konuşurken dillerinin sürçüğünü söylemiştir¹⁸. Denizli Sancağı Rum Havra Heyeti Metropolid

¹³ Hicrî 1326 Aydın Vilâyeti Salnamesi, İstanbul, s.508.

¹⁴ Hicrî 1332 Konya Vilâyeti Salnamesi, İstanbul 1332, s.158, 160.

¹⁵ Yeterli sayıda Türk doktor olmadığından İstiklâl Harbi'nde Rum doktorlara da ihtiyaç duyuldu. Meselâ, Batı Cephesi Komutanı, Isparta Ask.Şb.Bşk.'na gönderdiği 17.10.1936 tarihli telgraf emriyle, Isparta'da 4 Hristiyan tabibinin cephe emrine sevkini istedi (Demiralay'a Ait Yazışmalar, No: 86, özel arşivimizdedir).

¹⁶ Şemseddin Sami, a.g.e., C.2, s.858.

¹⁷ M.Şefik, a.g.e., C.1, s.8, 9.

¹⁸ T.C.Genkur. Harp Tarihi Dairesi Resmî Yayınları, Türk İstiklâl Harbi, C.2, Kısım 1, Ankara 1963, s.19.

Vekili Papa Hristomos ile Denizli Sancağı Ermeni Murahhas Vekili Papas Bebkin'in 9.7.1919'da İstanbul'da İtilâf Devletleri Mümessillerine gönderdikleri telgrafta; "altıyüz seneden beri Osmanlı hükûmetinin zîr-i idaresinde kemâl-i refah ve saadetle imrac-ı hayat ettikleri"nden bahsetmeleri¹⁹, meseleyi gayet açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Bu şekilde, sosyal alanda devletin her türlü imkânlarından faydalanmalarına hiçbir şekilde engel olunmayan azınlıklar, ekonomide de varlık gösterebilmişlerdir. Venizelos'un Batı Anadolu'daki sanayi hareketlerinde Rumların rolüne dair, 30.3.1919'da Kaklamanos'a gönderdiği bir raporda belirttiği üzere Rumlar, bölge sanayiinin aşağı-yukarı 8/10'ini temsil etmekteydiler. 1031 Türk fabrikasına karşı, Rumların 37.643 işçi çalıştıran 3007 fabrikası vardı. Bunlar gıda sanayi, pamuk ve kereste fabrikalarıydı²⁰. Denizli ve havalisindeki tek büyük un fabrikası, Pandozoplu Un Fabrikası olup, bir Rum'a aitti²¹. Keza, Mardiros Sarıyan adlı Ermeni'nin Sarayköy'de büyük bir fabrikası vardı²². Isparta Rumlarından Panayot en zenginlerden olup, Isparta'da hamam sahibi idi²³. Bunlar, yüzlerce örnekten yalnızca birkaçı olup, Venizelos'un da yukarıdaki raporunda belirttiği gibi, Rumların sanayi alanında üstünlüğü tartışılmaz boyutta idi. Bunun dışında sanat ve ticaret sahasında da azınlıkların, özellikle Rumlar'ın otoritesi pek açıktı. Nitekim Şefik Bey'in isabetli olarak ifade ettiği gibi, "bütün Rumlar sanat, ziraat ve en çok ticaretle uğraşırlar ve Türk milletinin ziraatle kazandığını, bilhassa ticarî aracılıklarla ellerinden alarak umumî bir bakışla Türkler'den daha müreffeh ve mesut yaşamışlardır²⁴."

II- İtalyan ve Yunan İşgalleri Başlangıcından İtibaren Azınlıkların Tutum ve Davranışları.

Yukarıda, kendi din adamlarının ağzından, *altıyüz seneden beri Osmanlı hükûmeti idaresi altında kemâl-i refah ve saadet içinde yaşadıklarını* ifade eden azınlıklar, özellikle Rum ve Ermeniler, işgallerin başlamasıyla Türk devleti ve milleti aleyhinde tutum ve davranışta bulunmaya başladılar. Daha Burdur'da İtalyan işgali başlar başlamaz, yerli Hristiyanlar düşmana

¹⁹ ATASE Arşivi, Klasör: 89, Dosya: 326, Fihrist: 27.

²⁰ Dimitri Kitsikis, Yunan Propagandası, Meydan neşriyat (tarihsiz), s.206.

²¹ Fahrettin Altay, On Yıl Savaşı 1912-1922 ve Sonrası, İstanbul 1970, s.254.

²² ATASE Arşivi, Klasör: 34, Dosya: 132, Fihrist: 18.

²³ İbrahim Demiralay'ın Hatıraları (=İDH), (yayınlanmamış, daktilo metin, özel arşivimizdedir), s.31.

²⁴ M.Şefik, a.g.e., C.1, s.9.

tercümanlık yapmaktan geri durmadılar²⁵. Öte yandan İzmir'in işgalinden birkaç saat sonra Denizli'de oluşan millî galeyandan Denizli Rumları rahatsız olmuş olacaklar ki, Denizli ve ilçelerinde olup bitenleri tezelden İzmir'deki Yunan ve Rum mahfillerine bildirdiler. İzmir Rum gazeteleri, Denizli Müftüsü Ahmet Hulusi Efendi hakkında korkunç yazılar yazmağa başladı²⁶. Henüz işgalin başlangıcında, Denizli'deki Rumlar şehrin işgaline kanaat getirerek Yunan askerine ikram edilmek üzere kuzular hazırladıkları gibi, Sarayköy Rumları da biri Tosunlar tarafındaki şose üzerinde, diğeri istasyonda cadde üzerinde zafer takları kurdular²⁷.

Aynı tarihlerde Isparta'da Hâfız İbrahim Bey'in başkanı bulunduğu Cemiyet-i İlmiye adı altında teşkilâtlanma faaliyetlerinin başlaması²⁸, Ispartalı Rumları da endişeye sevketti. Hâfız İbrahim'in belirttiğine göre, birgün kendisi Pekmez Pazarı civarındaki Hacı Eminzâde Hacı Rüştü Efendi'nin mağazasında otururken, vaktiyle babalarıyla ticaret ortaklığı yapmış Batcıoğlu Haralanbos ve Panayot isminde iki Rum yanına gelerek şöyle demiştir: "*Senin tuttuğun yol yanlıştır. Türkiye bir daha dirilemez. Yarın Yunan buralara geldiğinde biz senin hayatını, servetini muhafaza edemeyiz.*" Hâfız İbrahim bu iki Rum'a cevaben: "*Yunan buraya gelemez, maazallah gelecek olsa dahi sizler onu göremezsiniz*" diyerek, mağazadan ayrılmıştır. Dost bildikleri Rumların bu davranışından çok etkilenen Hâfız İbrahim hatıratında: "*Memleketin varlığından istifade etmiş bu eşhasın ihanetine çok müteessir oldum, sabaha kadar ağladım, Allahımdan halâsımızı ve sâhib-i halk etmesini istidat ettim*" diyor²⁹.

Bu şekilde, daha işgallerin başlangıcında tavrını ortaya koyan azınlıklar, özellikle Rumlar, takip eden günlerde daha sistemli bir faaliyet içine girdiler.

²⁵ ATASE Arşivi, Klasör: 401, Dosya: 4, Fihrist: 160.

²⁶ Halbuki, Müftü Ahmet Hulusî Efendi daha ilkyaptığı konuşmada halka, Yunan'a karşı silâha sarılınmasını belirttiikten sonra, orada bulunan tanıdığı Hristiyanları göstererek, "bunlar da bize birer veditâdır, onlara dokunmayınız" dedi. (M.Akif Tütenk, Millî Mücadele'de Denizli, İzmir 1949, s.9).

²⁷ M.A.Tütenk, a.g.e., s.15; Hükümet ise Rumlar'ın bu davranışlarının sükûnetle karşılanmasını tavsiye etmiş idi. Ancak Türk süvari bölüğü ile topçu kuvvetlerini Sarayköy'e varmasıyla bu "zafer takları" yıktırılabilmiştir. (M.Şefik, a.g.e., C.2, s.60).

²⁸ Isparta'daki Cemiyet-i İlmiye'nin, merkezi İstanbul'da bulunan Cemiyet-i İlmiye ile hiçbir organik bağı yoktur. Yunan İşgaline karşı Ispartalıların tepkisi ve millî teşkilâtlanma hakkında bkz., Nuri Köstüklü, "Millî Mücadele'de Denizli, Isparta ve Burdur Sancaklarında 'Kuva-yi Milliye' Fikri Üzerine İlk Çalışmalar", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C.V, Mart 1989, sayı:14.

²⁹ İDH, s.18.

1919 Haziran'ı başlarından itibaren Burdur ve Isparta'dan yerli Rum gençleri, görünüşte seyahat etmek amacıyla akın akın İzmir'e gitmeye başladılar. İzmir'e giden bu kişiler gönüllü olarak Yunan ordu ve çetelerine iltihak ediyorlardı. Burdur Ask. Şb. Başkanı 4 Haziran'da Harbiye Nezareti'ne gönderdiği yazıda, Isparta Burdur havalisindeki Rumların bu faaliyetlerinden bahsederek, serbestçe seyahat etmelerinin hükümetçe engellenmesini istedi³⁰. Durumdan, Denizli Ask.Şb.Şşk. Tevfik Bey ve 57. Tümen Komutanı Şefik Bey de haberdar edildi³¹. Ancak Rumların çeşitli yollardan İzmir'e akınları devam ediyordu. 7 Haziran'da posta treniyle Keçiborlu ve havalisinden 200'e yakın Rum genci İzmir'e hareket etti³². Isparta'daki bazı Rum gençlerinin ve tüccarlarının çoğunluğunun her hafta İtalyan otomobilleriyle Antalya'ya, oradan da İzmir'e gittikleri ve Yunan ordusuna kaydoldukları, bu hareketleriyle bir taraftan da İzmir'in Rum nüfusunu çoğaltmak niyetinde oldukları, Isparta polis makamlarınca da bilinmekte idi³³.

Harbiye Nezareti bu konuda bazı tedbirler aldı. Yunan ordusuna katılan yerli Rumlarla, Yunan ordusuna mensup erlerin silâhsız olarak cepheye yakın köylere gittiklerinde, bunların hal ve hareketleri ciheti askeriyeye tarafından kontrol altına alındı. Harbiye Nezareti, Dahiliye Nizareti'ne 5.1.1920'de gönderdiği bir yazıyla, aynı şekilde mülkî idarecilerin de bu gibi düşman faaliyetleri karşısında müteyakkız olmasını istedi³⁴.

Diğer taraftan, Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri de Rum ve Ermenilerin düşmana iltihakını önlemeye çalışıyorlardı. Meselâ, Isparta Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti 7.10.1919'da Afyonkarahisar ve Sandıklı Heyet-i Milliyele-ri'ne gönderdiği şifrede: "*Ispartalı olup, Sandıklı veya Karahisar'a varmaları muhtemel olan Rum Kahyaoğlu ve Hacı Tanaşoğlu mahdumlarının İzmir'e kaçmak ihtimallerine binaen Isparta'ya iadelerinin temini*"ni istedi³⁵.

Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri ve Harbiye ve Dahiliye Nezaretlerince alınan bu tedbirler etkili olmuş olacak ki, 1-15 Şubat (1919) arasında Burdur ve çevresinden İzmir'e hiçbir Ermeni ve Rum hicreti ve seyahatı ol-

³⁰ ATASE Arşivi, Klasör: 75, Dosya: 281, Fihrist: 60-2; Klasör: 401, Dosya: 4, Fihrist: 198.

³¹ ATASE Arşivi, Klasör: 401, Dosya: 4, Fihrist: 72.

³² ATASE Arşivi, Klasör: 75, Dosya: 181, Fihrist: 60-1.

³³ ATASE Arşivi, Klasör: 243, Dosya: 19, Fihrist: 53.

³⁴ ATASE Arşivi, Klasör: 116, Dosya: 419, Fihrist: 5-1, 5-2.

³⁵ İDH, s.83.

madı³⁶. Ancak her ne kadar tedbir alınsa da devam eden savaş günlerinde Rum ve Ermenilerin Yunan ordusuna katılması önlenemedi³⁷. Hatta çoğunluğunu bu gönüllü Rum ve Ermenilerin oluşturduğu kuvvetler zaman zaman Millî kuvvetlere taarruz etti. Nitekim, 22.4.1921 günü Yeniköy (Çivril) istikametinden saldırıya geçen ve makineli tüfikle mücehhez düşman kuvvetinin hemen hemen hepsini gönüllü Rum ve Ermeniler oluşturuyordu. Sayısı 1000'in üzerinde olan bu kuvvet, Kuva-yı Milliye'ye taarruz etmiş, ancak 8 ölü ve 6 yaralı bırakarak geri çekilmek zorunda kalmıştı³⁸.

Askerliğe elverişli yerli Rum ve Ermeni gençleri, bu şekilde Yunan ordusuna iltihak ederken, geride kalan Rum ve Ermeniler arasında çeşitli metotlarla Yunan hesabına çalışanlara sık sık rastlanıyordu. Yunanlılar, henüz Anadolu içlerine yayılmaya başladıklarında, bazı Rumlar Yunan lehine propaganda yapmaları için, işgal edecekleri mıntukalara gönderdiler. Nitekim, 1919 Haziran'ı başlarında Isparta Rumlarından zengin bir tüccar olan Kara Yorgi ve Ali Ulvi, Yunan hükümeti tarafından propaganda için Isparta civarına tayin edildi³⁹. Bu şahıslar trenle Isparta'ya gelirken Burdur (Askerlik) Şubesi Başkanı'nın da bulunduğu vagona, orada bulunan diğer yolculara, Yunanlılarca asırlarca olan münasebetimizden ve Yunanların adaletinden bahsetmişler ve Yunan idaresinin tercih edilmesini teşviğe çalışmışlardır⁴⁰. Bu şahıslar Isparta'ya henüz varmadan, Aydın Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye ve Redd-i İlhak Cemiyeti, bunların faaliyetleri hakkında Isparta Mutasarrıfına telgrafla bilgi verdi⁴¹. Zaten Ispartalı gençler-

³⁶ Burdur ve Isparta havalisinden İzmir mıntukasına Rumlar'ın hicret veya seyahati olurken, aynı yerlerden Adana'ya Ermeni hicreti de oluyor idi. Miralay İsmail Hakkı Bey, 15 Şubat 1336'da 12.Kor.Komutanına yazdığı şifrede; 1-15 Şubat arasında İzmir'e Rum ve Ermeni hicreti olmadığı gibi, Adana taraflarına bu tarihler arasında Ermeni hicreti ve seyahatinin de olmadığını bildirdi (ATASE Arşivi, Klasör: 307, Dosya: 34, Fihrist: 177).

³⁷ Yerli Rumlar'ın Yunan ordusuna katılması mevzî nitelikte değildi. Diğer yerlerde de bu tür olaylara sık sık rastlanmış ve zaman zaman İstiklâl Mahkemeleri bu olaylarla meşgul olmuştur. meselâ, Yunan ordusuna katılan ve sonradan yakalanan 28 Osmanlı tebaası Rum, Ankara İstiklâl Mahkemesinin 30 Temmuz 1921 tarihli duruşmasında muhâkeme edilmiş, vatana ihanetleri Sâbit görüldüğünden aynı günün gecesi sabaha karşı Ankara Karaoğlan çarşısında idam edilmişlerdi (Feridun Kandemir, İstiklâl Savaşında Bozguncular ve Casuslar, İstanbul 1964, s.124-126).

³⁸ ATASE Arşivi, Klasör: 578, Dosya: 82, Fihrist: 113.

³⁹ ATASE Arşivi, Klasör: 4012, Dosya: 4, Fihrist: 53-2; Klasör: 12, Dosya: 48, Fihrist: 88-2.

⁴⁰ ATASE Arşivi, Klasör: 401, Dosya: 4, Fihrist: 97.

⁴¹ Süleyman Sami, a.g.e., s.337.

den Uçkurcuzâde Ali Efendi de İzmir'den itibaren bu şahısları takip ediyordu⁴². Yunan propagandası yapan Kara Yorgi ve arkadaşı⁴³ kısa sürede Isparta Polis Komiserliği'nce yakalandılar ve 11 Haziran'da tutuklu olarak Konya'ya sevk edildiler⁴⁴. Konya'daki 2. Ordu Müfettişi Cemal Paşa, bütün bu gelişmeleri bir rapor halinde Harbiye Nezareti'ne bildirdi⁴⁵. Kara Yorgi'den başka Isparta'da Yunanlar hesabına çalışanların önde gelenlerinden biri de Kahyaoğlu Mina idi. İzmir ile Isparta arasında ticaret yapan Mina'nın Latan ismindeki genç oğlu daima Isparta'da bulunur, Yunan'a casusluk ederdi ve gizli teşkilatlarının icra işlerini yürütürdü. Birgün Isparta Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Sansür Heyeti, Latan'ın avcı kıyafetiyle bir fotoğrafını İzmir'e gönderirken yakalandı. Hâfız İbrahim, Rum genci Latan'ın bu hareketini şöyle değerlendirmektedir: "*Ben tetkik ettim. Gerçi av tüfenkli ve fişenkli idi ama büyük manalar ifade ediyordu. Daha doğrusu Yunanlılara: biz burada silâhlıyız, hemen taarruza geçiniz, Isparta'yı işgal ediniz işaretini veriyordu.*"⁴⁶

Bu bir-iki hadise bile, Yunanlılarla savaş hali devam ettiği sürece, yerli Rumların çoğunluğunun Yunan hesabına çalışmaktan kaçınmayacağı kanaatini kuvvetlendiriyordu. Bu yüzden bölgedeki bazı komutanlar endişeye düştüler. Burdur Ask.Şb.Bşk. İsmail Hakkı, 9 Temmuz'da 2.Ordu Müfettişi'ne bir telgraf göndererek, yerli Rumların casus ve kavgaya vesile olmalarını engellemek için mahallî hükümetler arası tedbirler alınmasını ve bu konuda bir koordineye gidilmesini gerekli gördüğünü bildirdi⁴⁷. Pek tabiidir ki bu konuda bazı tedbirler alınmış olmalıdır. Ancak buna rağmen, azınlıkların düşman lehine çalışmalarında hiç azalma görülmedi. Üstelik Yunanlılarla savaşın yoğunluk kazandığı günlerde Rumların, zaman zaman da Ermenilerin Türkler aleyhinde casusluk faaliyetleri gittikçe

⁴² İDH, s.15.

⁴³ Kara Yorgi ve Ali Ulvi Isparta'ya geldiklerinin ertesi akşamı, savcı Ali Rıza Bey'in evinde bir sohbe katıldılar. 20 kadar kişinin bulunduğu sohbet sırasında, söz işgallere gelince, İtalyan ve Yunan hükümetlerinin hangisinin daha hayırlı olduğu ileri sürüldüğü zaman, Kara Yorgi ve Ali Ulvi söze karışarak şöyle demişler; "İtalyan'ın nüfusu çok arazisi dar. Yunan'ın ise arazisi bol nüfusu az olduğundan halk daha ziyade refah görecektir." (aynı).

⁴⁴ ATASE Arşivi, Klasör: 401, Dosya: 4, Fihrist: 103; Durum, Isparta Ask.Şb.Bşk. Nuri Bey tarafında, Afyonkarahisar Ask.Şb. vasıtasıyla Yıldırım Kıtâatı Müfettişliği'ne 16 Haziran'da şifre telgrafla bildirildi (ATASE Arşivi, Klasör: 243, Dosya: 16, Fihrist: 35, 35-1).

⁴⁵ ATASE Arşivi, Klasör: 12, Dosya: 48, Fihrist: 88-2.

⁴⁶ İDH, s.28.

⁴⁷ ATASE Arşivi, Klasör: 243, Dosya: 17, Fihrist: 53-1.

arttı. Bu cümleden olmak üzere, Aydın'ın ikinci kez işgali günlerinde 8 Ağustos'ta (1919) Nazili'de din adamı olması muhtemel Hacı Kosti (Kosta?), Mahika oğlu Yani ile Sehyon oğlu Aniskaş'ı kilisenin ikinci odasına çağırdı. Yani'ye 50 ve Aniskaş'a 40 lira vermek suretiyle elindeki mektubu Aydın'da bulunan Yunan komutanına verilmek üzere, bu şahısları Aydın'a gönderdi. Mektubu Yunan komutanına veren Rumlar, Yunan komutanından aldıkları bir mektubu da Hacı Kosti'ye vermek üzere Aydın'dan geri dönerken, yolda Kuvâ-yı Milliye ileri karakol müfrezelerince yakalandılar. 10/11 Ağustos gecesi Kuvâ-yı Milliye Komutanı Hacı Şükrü ve Demirci Efe huzurunda Yani, Aniskaş, Hacı Kosti, ve ilgili görülen Lazoros Lazoridis'in soruşturmaları yapıldı. Soruşturma sonunda adı geçen bu Rumların hainlik ve casusluk ettikleri sabit görülerek idamlarına karar verildi ve aynı gece karar infaz edildi⁴⁸.

Yine aynı ay içinde Acıpayam ilçesinde meyhaneci Kara Vasil adındaki Rum'un Fethiye mıntıkasındaki Yunanlılarla muhaberede bulunduğu tesbit edildi. bu tür faaliyetlerin önlenmesi için, Umum Kuvâ-yı Milliye Komutanı Hacı Şükrü, Denizli Mutasarrıflığı'ndan gereğinin yapılmasını istedi⁴⁹. Öte yandan Sarayköy'de Eczacı Yordan'ın eczanesinde yapılan aramada Sarayköy ve civarının bir krokisi ile patlayıcı maddeler bulundu⁵⁰.

Bir-iki örnekle belirttiğimiz bu casusluk olaylarının mevzî nitelikte olmadığı anlaşılıyor. Aydın Jand. Tabur Komutanı'nın 175. Alay Komutanı'na gönderdiği şifreden anlaşıldığına göre, yoldaki telgraf tellerini keserek Türk muharebesini engellemek suçundan 7 Rum yakalandı⁵¹. Isparta'da da aynı mahiyette Rum casusluk faaliyetlerine rastlanmıştır.

Muhtemelen 19 veya 20 Ocak'ta (1920) Rum halıcılardan Kahramanoğlu Damıyanos bir balya halısını sansür edilmeksizin İzmir'e kaçırırken araba, daha Isparta'dan çıkmadan Nadir Efendi'nin (Süldür) evinin önündeki telgraf direğine çarparak kırılmış ve halı balyası orada bırakılmış idi. Isparta Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti devriyeleri, sansürsüz götürülmek

⁴⁸ ATASE Arşivi, Klasör: 426, Dosya: 4, Fihrist: 73. Burada, adı geçen Rumlar'ın olayla ilgili ifadeleri bulunmaktadır. Ayrıca aynı dosya Fihrist: 73-1 ve 73-2'de zarflarıyla birlikte, yazılan Rumca mektuplar vardır.

⁴⁹ ATASE Arşivi, Klasör: 426, Dosya: 4, Fihrist: 261; Yunan hesabına casusluk yapan Kara Vasil'in iki oğlu cepheye Yunan askerleri safına katılmışlardı (aynı).

⁵⁰ ATASE Arşivi, Klasör: 790, Dosya: 21, Fihrist: 10.

⁵¹ ATASE Arşivi, Klasör: 425, Dosya: 1, Fihrist: 39.

istenen bu halı balyasını Cemiyet Başkanı Hâfız İbrahim'in emriyle Kerimpaşa Hanı'nın önüne getirdiler ve memur heyet ve kalabalık huzurunda halı balyasını açtılar. Yapılan kontrolda 6 parça taban halısının arasında bir mektuba rastlandı⁵². Rumca yazılmış mektupta, Umum Kuvâ-yı Milliye Komutanı Demirci Mehmet Efe'nin hareketlerine ve Isparta Rumlarınca girilen bazı gizli tertibata ve silâhlar bulunduğu dair ibareler mevcut idi⁵³. Mektup, o sırada Beyşehir Süvari Alay Komutanı Kayserili Nâzım Bey'le birlikte Isparta'da bulunan Demirci Mehmet Efe'ye verilmeye, Demirci Mehmet Efe Mutasarrıf Talat Bey'i ve bazı şahısları yanına çağırıyordu. Daha sonra Rum ileri gelenlerinden 30 kadar şahıs da şüpheli görülerek tutuklandı. Sonra bunlardan bir kısmı serbest bırakıldı. Suçu sabit olan Damiyanos, Demirci'nin kızanları tarafından öldürüldü⁵⁴. "*Mektup Meselesi*" olarak da bilinen bu hadise üzerine Hükümet ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinden bir "*divan-ı harp*" teşkil edilerek tahkikata başlandı. 21 Ocak'ta mahallî hükümet, Demirci Efe ve Nâzım Bey tarafından Isparta'daki bütün Rum evleri, kilise ve okulları aranmak için ablukaya alındı. Aynı gün Burdur Ask.Şb.Bşk. İsmail Hakkı, Isparta Ask.Şb.Bşk.'na gönderdiği yazıda; *arama esnasında maksada aykırı davranışların olmamasına ve asayişin ihlâl edilmemesine dikkat edilmesini* hatırlattı. İsmail Hakkı, durumu ayrıca 12. Kor. Komutanına rapor etti⁵⁵. Heyet-i Temsiliye Namına Mustafa Kemal de konu ile ilgili olarak Refet Bey'e Isparta'da Demirci Mehmet Efe ve Nâzım Bey'e "*Rumlar hakkında tatbik edilen tazyikat ve tatbikatın bir şekl-i kanuniyede neticelendirilmesi lüzumu*"nu yazdı⁵⁶. Isparta Mevki Komutanı'nın 23 Ocak'ta 12. Kor. Komutanı Fahrettin Bey'e gönderdiği rapordan anladığımıza göre, 21 Ocak gece saat 03'e kadar devam eden aramada 4 tabanca, 4 çifte av tüfeği, bir adet büyük bıçak bulundu⁵⁷. Bundan sonra tahkikat için Demirci Efe tarafından kurulan Divan-ı Harp Ko-

⁵² İDH, s.30.

⁵³ ATASE Arşivi, Klasör: 309, Dosya: 35, Fihrist: 103; Yzb.Giritli Enver tarafından yapılan mektubun tercümesi şöyle idi; "Mehmet Efe buraya geldi. Ahaliden zorla para toplamakta. Gönderilen asker firar ediyor... Mehmet ile (Demirci) Ali'nin (Yörük) arası pek fena. Korkusundan buraya gelmiştir. Mânen pek fenadır. Latan hükümetle anlaştı. Bu iş üçyüz liraya malolması ne zarar verir... daha gelmedi. Anahtarı bu hafta gönderiniz." (İDH, s.30). Tayyib Gökbilgin bu mektuptan: "N' imzalı ve bazı harfleri Fransızca yazılmış olan Türkçe bir mektup" diye bahsetmektedir. (Tayyib Gökbilgin, Millî Mücadele Başları, C.2, Ankara 1965, s.338).

⁵⁴ ATASE Arşivi, Klasör: 309, Dosya: 40, Fihrist: 4; İDH, s.30; Fahrettin Altay, a.g.e., s.217.

⁵⁵ ATASE Arşivi, Klasör: 309, Dosya: 40, Fihrist: 5.

⁵⁶ ATASE Arşivi, Klasör: 309, Dosya: 35, Fihrist: 103.

⁵⁷ ATASE Arşivi, Klasör: 308, Dosya: 35, Fihrist: 104.

misyonu lağv edilerek, mektup meselesinde gözaltına alınan 17 Rum, soruşturmaları için adliyeye sevk edildi⁵⁸. Fahrettin Bey de durumu Harbiye Nezareti'ne bildirdi⁵⁹. Mektup meselesinde olup bitenleri ve yapılan tahkikatı öğrenen Harbiye Nezareti, dahiliye Nezareti'ne gönderdiği bir yazıda, "bu meselenin keyfî harekete ve gayrı münasib eşkal ahzine meydan vermemesi için mülkî memurlara gerekli talimatın verilmesi"ni istedi⁶⁰.

Bu şekilde devletin en yüksek makamlarına kadar intikal eden Rum casusluk faaliyeti delilleriyle adalet önüne çıkarıldı ve kanaatimize göre suçlu görülenler cezalandırıldı.

1920 Eylül'ünden itibaren Yunan kuvvetlerinin başarılar kazanıp, Anadolu içlerine ilerlemeye başlamasıyla, azınlıkların tutum ve davranışlarını bir başka yönde yoğunluk kazandı. Buraya kadar anlatılanlarda görüldüğü üzere, işgalin başlangıcında Millî Mücadele aleyhinde olduklarını tavırlarıyla ortaya koyan Rum ve Ermeni azınlıklarının çoğunluğu, takip eden günlerde Yunan ordusuna gönüllü olarak katılmaya başladılar. Bundan sonra Yunanlılarla savaşın yoğun olduğu aylarda ise Yerli Rumların, daha çok casusluk yaptıklarını tesbit etmiştik. Artık son safha olarak, Denizli sancağının ve daha gerilerdeki yerlerin Yunanlılarca kesin işgaline kanaat getiren Rum ve Ermeniler, Yunan ve Ermeni kültürünü açıktan açığa propagandaya başladılar.

Denizli Mutassarrıf Vekili Nazmi Bey'in (Şefik Bey'den sonra 57. Tümen Komutanı olmuştur) 29.9.1920 tarihini taşıyan bir raporunda belirttiğine göre, Honaz nahiyesindeki Kocakulah oğlu Haralambi'nin evinde Yunan topçu subayı üniforması, Burdurlu oğlu Haralambi ile Huri oğlu Anastos'un evlerinde büyük küçük ebatta Yunan bayraklarıyla, Yunan kültürüne âit resimler bulundu⁶¹. Muhtemelen yine aynı tarihlerde, İzmir'den Denizli'ye dönen Tüccar Kitapçı oğlu Ahmet ve Karpuzcu Ahmet Efendiler, aynı trende beraber yolculuk ettikleri Denizli Rumlarından Pavlide Efendi'de bir Yunan bayrağı ile şapka gördüklerini söylediler⁶². Öte yandan 11 Ekim'de Denizli'nin Ermeni mahallesi sakinlerinden Ermeni

⁵⁸ Aynı.

⁵⁹ ATASE Arşivi, Klasör: 309, Dosya: 40, Fihrist: 7; Klasör: 44, Dosya: 173, Fihrist: 52.

⁶⁰ ATASE Arşivi, Klasör: 45, Dosya: 175, Fihrist: 46; Bu "mektup meselesi" ile ilgili Klasör: 309, Dosya: 35, Fihrist: 81, 114, 121, 122, 128 ve 143'de bilgiler bulunmaktadır.

⁶¹ ATASE Arşivi, Klasör: 2490, Dosya: 122, Fihrist: 20-2.

⁶² Tarhan Toker, Kuva-yi Milliye ve Millî Mücadelede Denizli, Denizli 1983, s.27.

Hacı Sarkis'in evinde yapılan aramada iki adet Ermeni bayrağına rastlandı⁶³.

Takip eden aylarda Türk kuvvetlerinin başarılar kazanması, Yunan kuvvetlerinin zaman zaman geri çekilmesi, azınlıkların Yunan lehine süregelen tutum ve davranışları üzerinde farkedilir derecede değişikliğe sebep oldu. Şubat 1921'de yazılan raporlarda, Yunan askerleri ile yerli Rumların arasının pek açık olduğu belirtiliyor. Aslında 1921'lerde bazı azınlıklarda görülen Yunan işgali aleyhtarı davranışlara İzmir'in işgalinden itibaren çok az da olsa yer yer rastlandı. O günleri yaşamış, kendisiyle şahsen görüştüğümüz Şefik Seren'in ifadesine göre, Ispartalı Rumlardan bazılarının, Yunanın İzmir'e ayak bastıklarını duydukları vakit: "*Eyvah, Yunan İzmir'e çıkmış, bizim de huzurumuz bozulacak, savaş bitse de biz artık burada kalamayız*" dedikleri duyulmuştur. Bu hususta dikkate değer bir diğer belge de Denizli Sancağı Rum Havra Heyeti Metropolit Vekili Papa Hristomos ve Denizli Sancağı Ermeni Murahhas Vekili Papas Babkin'in cemaatleri adına 9.7.1919'da İstanbul'da İtilâf Devletleri temsilcilerine gönderdikleri telgraftır. Bu telgrafta, adı geçen din adamları, şöyle demişlerdi; "*İmha ve tahribat politikasından başka maksada mübteni olmayan şu Yunan kuvve-i işgaliyesinin harekât-ı hunharânesini kemal-i nefret ile takbih eder ve sıdk-ı maruzatımıza atf-ı nazar-ı ehemmiyet buyurularak... bu çirkin mezâlîme... son verilmesini selamet-i umûmiye namına istirham ve niyaz eyleriz*"⁶⁴.

Her ne kadar Rum ve Ermeni cemaatı adına din adamları, Yunan işgalleri konusunda görüşlerini bu şekilde belirtmiş iseler de, yukarıdanberi anlatılanlar ve özellikle kilisede Yunan lehine casusluk hazırlıklarına rastlanması gözönüne alınacak olursa, samimiyeti hususunda adı geçen telgraftaki Yunan işgalini kınayan ifadeleri ihtiyatla karşılamak zarureti ortaya çıkıyor⁶⁵.

III- Bir Tedbir Olarak Azınlıkların Tehciri.

Düşman işgallerinin başlangıcından itibaren, bölgedeki azınlıkların büyük bir çoğunluğunun düşman hesabına faaliyetleri tam manasıyla

⁶² Tarhan Toker, Kuvâyı Milliye ve Millî Mücadelede Denizli, Denizli 1983, s.27.

⁶³ ATASE Arşivi, Klasör: 790, Dosya: 21, Fihrist: 100.

⁶⁴ ATASE Arşivi, Klasör: 89, Dosya: 326, Fihrist: 27. Bu belge matbudur.

⁶⁵ Burada, daha Yunan kuvvetleri İzmir'e ayak basar basmaz, İzmir Metropolit Chrisostomos'un bunları karşılaması, takdis etmesi (ATASE Arşivi, Klasör: 73, Dosya: 275, Fihrist: 13), ve bir papazın etrafa koşarak, "feslileri (Türkler'i) öldürün" diye bağırma başlanması (Fahri Belen, Türk Kurtuluş Savaşı, Ankara 1983, s.57) hatırlanmalı.

ölenemedi. Yerli Rum ve Ermenilerin önemli destekleriyle de sürekli ilerleyen Yunan kuvvetlerinin Denizli'yi tehdit ettiği günlerde, Türk makamları azınlıklar konusunda bazı köklü tedbirlere başvurmak zorunda kaldı. Bu tedbirlerden en sağlıklı olanı da, harp mıntıkasındaki Rum ve Ermenilerin cephe haricindeki mıntikalara sevk edilmeleri idi. Böyle bir tedbiri gerekli görenlerin başında 57. Tümen Komutanı Şefik Bey geliyordu. O, bu konuda, Yunanların yerli Rumları gönüllü kaydetmelerini ve bunun vahim sonuçlarını önlemek için; *“Bizim gerilere çekilmeliğimiz îcap ettirdiği takdirde, içinden çekileceğimiz yerlerin bütün Rum halkını da Denizli ve daha gerilere çekirtmeye karar verdim”*⁶⁶ diyor. Biraz sonra bahsedeceğimiz gibi, Batı Cephesi kurulduğu vakit, Cephe Komutanı Ali Fuat Paşa tehciri gerekli görmüş ve bu konuda ilgili yerlere emir vermiştir. Öte yandan Şefik Bey'den sonra Tümen Komutanı olan Nazmi Bey de (Solok) bu görüşlere katıldı. O, Eylül 1920'lerde hazırladığı bir raporda, Rumların Yunanlar hesabına casusluk faaliyetlerini örneklerle belirttikten sonra, bu tutum ve davranışların *“Rumların cephe mıntıkasında ibka edilmemesine sebep olduğu”*nu yazdı⁶⁷.

Bölgedeki sorumlu komutanların isabetli olarak belirttikleri bu sebeplerin yanısıra, tehciri zorunlu kılan bazı faktörler de vardı. Yunan askerlerinin işgal edip, sonra geri çekildiği yerleşim yerleri harabe haline geliyordu. Bu gibi yerlerde ikamet etmekte olan halk, perişan olmakta, doğru dürüst kalınacak bir yeri dahi bulunmamaktaydı. İşte bu durumda olan halkın, ikamet ve yemek işlerini temin için cephe gerisindeki yerlere sevkleri daha uygun idi. Nitekim, bölgedeki ilk tehcir hadisesinin sebepleri arasında belki de bu son sebep ağır basmakta idi. 28 Haziran'da Türk kuvvetleri Aydın'ı geri aldıkları vakit, 57. Tümen Komutanı Şefik Bey, Aydın hükümet dairelerinde ve avlusunda üstlerinden başka birşeyleri olmayan ve evleri yanan pek çok Rum'a rastladı. Şefik Bey, bu durumda olan Aydın Rumlarını Nazilli, Denizli, Isparta ve Burdur'dan istedikleri yerlere kadar sevk etmek ve oralarda istirahatleri ve iâşeleri temin edilmek üzere, 1 Temmuz (1919) gününden itibaren trenle nakletmeye başladı. Öncelikle arzu edenler gönderildi⁶⁸. Böylece, ilk tehcir adı geçen sebeplerden dolayı başlamış oldu.

Her ne kadar görünüşte bu sebepler ileri sürülmüş ise de muhakkak ki bunun arkasında daha birçok sebepler vardı. Aydın'ı Yunanlılar ilk işgal

⁶⁶ M.Şefik, a.g.e., C.3, s.150.

⁶⁷ ATASE Arşivi, Klasör: 1490, Dosya: 122, Fihrist: 20-2.

⁶⁸ M.Şefik, a.g.e., C.2, s.131.

ettiklerinde, Aydın Rumlarının düşman hesabına çalıştıkları biliniyordu⁶⁹. İkinci bir işgalde Aydın'da Rum-Yunan işbirliğini önlemek zarureti kendiliğinden ortaya çıkmıştı.

Bu tehcir sırasında keyfî uygulamaları önlemek için de bazı tedbirler alındı⁷⁰. Bu cümleden olmak üzere, tehcir işlerini gözetlemek için *Çine Divan-ı Harb-i Örfisi* adıyla Denizli sancağında bir divan kuruldu. Bu divan-ı harp, 1 başkan, 1 hakimler heyeti, ve 1 tahkik heyeti olmak üzere tahminen 25-30 kadar şahıstan müteşekkil idi. 13.05.1920 günü TBMM görüşmelerinden anlaşıldığına göre, başlangıcından bir süre sonra tehcir işleri bittiği halde Mayıs 1920'lere kadar bahsi geçen Divan-ı Harb-i Örfî varlığını sürdürmüştür. Denizli Milletvekilleri Mustafa, Yusuf, Ömer Necib, Hasan ve Hacı Hüseyin Mazlum Baba, 13 Mayıs'ta Meclis Başkanlığına verdikleri bir takrirde; "*Denizli ve civarı ile Aydın ve Mentеше livalarında tehcir muameleleri cereyan etmediği*"nden bahisle "*hazinenin şu buhranlı zamanlarında lüzumsuz yere bu kadar memur istihdam ile fazla masraf caiz görülmemekte olduğundan... mezkur divan-ı harbin lağvını*" teklif ettiler⁷¹.

Nakledildikleri yerler açısından Denizli, Isparta ve Burdur sancakları-yla pek yakından ilgili olan bu tehcir hadisesi, görüldüğü üzere haklı sebeplere istinaden adalet çerçevesi içinde vuku bulmuştur.

Bu nakil işleminden sonra, tabii olarak Denizli'de Rum sayısı oldukça arttı. Öte yandan Yunan işgallerinin gittikçe genişlemesi yüzünden işgal sahalarındaki halk Denizli'ye ve daha gerilere göç etmeye başladı⁷². 2 Temmuz'da Yunan birliklerinin Sarayköy'e yaklaşması üzerine Denizli'de de bir endişe başladı. Daha önce örneklerle sabit olduğu gibi, Denizli halkı Denizli'de çoğalan Rumların Yunanlılarla işbirliğinden şüpheleniyordu. Bu yüzden, Heyet-i Milliye Başkanı Müftü Ahmet Hulûsî Efendi, Gonca-

⁶⁹ Yunanlar'ın Aydın'ı ilk işgal ettikleri vakit, yerli Rumların Yunanlarla işbirliği yaptıkları hakkında geniş bilgi için bkz., İzmir Fecâyii (yazarı belli değil, tarihsiz, eski harfli); Asaf Gökbel, Millî Mücadelede Aydın, Aydın 1964.

⁷⁰ Harbiye Nâzırı Cemal Paşa, azınlıklara karşı bir harekette bulunulmasına karşı görünüyordu. O, 10.11.1919'da 12.Kor.Komutanı'na çektiği bir telgrafta, azınlıklara karşı bir harekete girişilmesinin, düşmanların işgal alanını genişletmesine sebep olacağına değindikten sonra, "böyle bir halin değil yalnız fiilen vukuuna, hatta tehdit ve dedikodu tarzında şuyuâta bile meydan olmaması esbabının istikmâli ve neticeden mâlumat itası"nı rica etti. (ATASE Arşivi, Klasör: 303, Dosya: 17, Fihrist: 13).

⁷¹ TBMM Zabet Ceridesi, C.1, 2 baskı 1940, s.281.

⁷² Bu göçlerle ilgili ATASE Arşivinde pek çok belge bulunmaktadır. Meselâ bkz., Klasör: 243, Dosya: 16, Fihrist: 20; Klasör: 1490, Dosya: 122, Fihrist: 7, 9.

lı'da bulunan Demirci Mehmet Efe'yi telgraf başına çağırarak, Denizli'deki Rum erkeklerinin daha içerdeki bölgelere gönderilmesi için yardımını istedi⁷³. Bunun üzerine Demirci, İnd. Yzb. Rifat ve Mülâzım-ı evvel Fazıl Efendilerle Sökeli Ali Efe'yi Rum erkeklerini Eğridir'e sevk etmek üzere Denizli'ye gönderdi. Sökeli Ali Efe ve kızanları muhacir ve yerli Hristiyanlardan kadın ve erkekleri 6 Temmuz'da tren istasyonuna topladı. Aynı gün erkekler Eğridir'e gönderildi. Bir gün sonra da tekrar kadın ve çocuklar istasyona toplatılmış olarak Eğridir'e sevk edilmeye başlandı. Denizli Ask.Şb.Bşk. Tevfik Bey, 7 Temmuz'da 12. Kor. Komutanına gönderdiği şifrede⁷⁴, tehcirle ilgili bu bilgileri verdikten sonra, efelerin davranışları ve Hristiyanların bu şekilde sevklerinin İslâm halkı rencide ettiğini ve umumî bir heyecana sebep olabileceğini ifade etti⁷⁵. Şefik Bey'in anlatığına göre, 7 Temmuz akşamına kadar iki günde Rum erkekleri ve isteyenler ailesiyle beraber trenle Eğridir'e yola çıkarılmış idi⁷⁶.

Takip eden günlerde, düşmanla muharebenin yoğunlaşması ve cephenin genişlemesi tabîi olarak tehcir sahasını genişletmek zaruretini ortaya çıkardı.

Batı Cephesi Komutanı Ali Fuat Paşa, 1 Eylül'de Ankara'da 24. Tümen Komutanına, TBMM Riyasetine, Müdafaa-i Milliye Vekâletine, Dahiliye Vekâletine, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyasetine ve ilgili yer Mutasarrıflıklarına gönderdiği ve bizce pek önemli bir belge olan harp telgrafında, Ermeni ve Rumlar'ın tutum ve davranışlarından bahsederek buna karşı alınacak tedbirleri bildirdi. Telgraf özet olarak şöyle idi⁷⁷;

"1- Vatanın saadet ve felâketinde insanlık nokta-i nazarından dahi kader ortakhına mecbur bulunan Ermeni ve Rum vatandaşlarımız, üzüntüyle belirtmek gerekir ki, casusluk ve her çeşit ihanet gibi, memleketin savunmasını zayıflatacak hareketlerden geri durmadılar. Binâenaleyh Müslümanlığa has olan rahm ve şefkate artık takat bırakmadılar. 2- Bu durum karşısında Anadolu'nun haklı galeyanını

⁷³ ATASE Arşivi, Klasör: 2490, Dosya: 122, Fihrist: 5-1; F.Altay, a.g.e., s.254.

⁷⁴ ATASE Arşivi, Klasör: 785, Dosya: 6, Fihrist: 32-2.

⁷⁵ İleride ayrı bir araştırma olarak yayımlayacağımız gibi, bu tehcir sırasında "Denizli Hadisesi" olarak bilinen ve yaklaşık 60 veya 68 Türkün hayatını kaybettiği, yakın tarihimizde derin yaralar bırakan üzücü bir olay meydana geldi.

⁷⁶ M.Şefik, a.g.e., C.3, s.196.

⁷⁷ ATASE Arşivi, Klasör: 900, Dosya: 32, Fihrist: 1, 1-1. Batı Cephesi Komutanı Ali Fuad tarafından 1.09.1920'de yazılan bu harp telgrafı 6 maddelik olup, ilgi alanımıza giren ilk üç maddesi özet olarak verilmiştir.

durduracak tek çare Hristiyan vatandaşlarımızı sırf insanî bir his sebebiyle koruma altına almak, bunun için de aşağıdaki tedbirleri derhal uygulamak lâzımdır. Binâ-enaleyh, bu emri alan mülkî makamlar, askeriyenin de her hususta yardımlarını alarak, icraata başlamalıdır. Batı Cephesi mıntıkası sayılan Geyve, Bilecik, Bolu, Eskişehir, Kütahya, Afyonkarahisar, Denizli, Burdur, Isparta livaları dahilinde bulunan Rum ve Ermeni unsurlarına mensup 20-40 yaş arası olan erkekler istisnasız cephe mıntıkası dışına çıkarılacaktır. Bunlardan hareket edemeyecek derecede sakat ve hasta olanlar istisna edilecektir. Sevk edilenlerin yolculuk sırasında ve vardıkları ikamet yerlerinde can, mal ve ırz güvenlikleri sağlanacak, bu işte mahallî hükümetler ve korumalarına verilecek jandarmalar kesinlikle sorumlu bulunacaklardır. Bu emre uymayan her kim olursa olsun suçunun derecesine göre kanunun altında ağır cezaya çarptırılır. Cana ve ırza kastedenler idam olunur. 3- ... Afyonkarahisar, Burdur, Isparta ve Denizli livaları dahilindekiler, trenle ve karadan Konya vilâyeti dahiline ve Ankara-Konya vilâyetlerinin ortak sınırları civarına nakledileceklerdir.”

Denizli Mutasarrıf Vekili Nazmi Bey, bu emri alır almaz, hemen harekete geçti. Üç gün uğraşmasına rağmen polis ve jandarma güçleriyle Denizli Rumlarını tehcirde başarılı olamadı. Bunun üzerine Nazmi Bey, cephede bulunan Hâfız İbrahim Bey'i (Demiralay) karargâhında ziyaret ederek, tehcir işinde Demiralay'ın ⁷⁸ görevlendirilmesini istedi. Hâfız İbrahim, bu işi mahzurlu görmeye beraber, başka çare olmadığından, Demiralay'dan 20 kişilik bir süvari müfrezesini Nazmi Bey'in emir ve idaresine verdi. Bu müfreme aynı günün gecesi Rum cemaatını toplayarak, sabahleyin Eğridir'e gönderileceklerini söyledi. Ertesi sabah hiçbir Rum bu emre uymayınca Demiralay fertleri, “*ibret olsun diye*” Rum ileri gelenlerinden birkaç kişiyi öldürdü. Bu olayı gören diğer Rumlar emre uymak zorunda kaldılar ve trenle peyderpey sevk başladı. Bu bilgileri bize aktaran Hâfız İbrahim hatıratında, Rumların yollarda can ve mal güvenliğinin sağlanması için kayınbiraderi Mehmet'i müfremenin başında gönderdiğini belirtmektedir ⁷⁹. Ancak bu sevk işinde Demiralay'ın taşkın davranışlarına da rastlanmış idi ⁸⁰.

⁷⁸ Demiralay, Ispartalılarca kurulmuş milis kuvvet olup, Denizli'nin batısındaki cephede fevkalâde hizmeti görülmüştür.

⁷⁹ İDH, s.52.

⁸⁰ Hâfız İbrahim, Demiralay'ın taşkınlıkları konusunda şöyle diyor; “Bu hadise kasabada (Denizlide) bazı yolsuzluklara sebep olmuştur. Rum evleriyle Pandozoplu Un Fabrikası kırılmış, mevcudu alınmıştır. Bildiğim halde sukûtum zarurî idi. Yüksek hizmeti olan bir alayın bazı efradının fevkalâde zamanda bu gibi kusurları her dâim affa layıktır.” (aynı).

Böylece, Eylül ayında başlayan bu nakilde öncelikle erkekler Eğridir'e sevk ediliyordu. Fakat bu arada erkeklerinin bulunduğu yere gitmek için müracaat eden Rum kadınlar da koruma altında trenle Eğridir'e gönderiliyordu⁸¹. 57. Tümen Komutanı Nazmi Bey'in (bu günlerde aynı zamanda Denizli Mutasarrıf Vekili idi) Umur-ı Dahiliye Vekâleti'ne takdim ettiği 29.09.1920 tarihli uzunca bir rapordan anlaşıldığına göre, bundan sonra olaylar şöyle gelişti;

Eylül sonlarına doğru, düşmanın Sarayköy cephesini zorlamaya başlaması ve durumun tehlikeli bir hal alması üzerine Demirci Efe, Hristiyanların kâmilen Eğridir'e sevkleri ve hatta tren olmazsa bile karadan gönderilmelerini, Demiralay Komutanı Hâfız İbrahim'den istedi. Bu yapılmazsa Denizli'ye gelerek hepsini "biçeceğini" söyledi. Bu durumdan haberdar olan Mutasarrıf Vekili ve 57. Tümen Komutanı Nazmi Bey, büyük hadiselere meydan vermemek ve Hristiyanların mal ve canlarını taarruzdan korumak için, Demirci ve Demiralay efelerinden önce hareket ederek, erkeksiz Hristiyan halkın tümünü cephe gerisine hükümet kuvvetlerinin sevketmesini uygun gördü. Çünkü kendi ifadesine göre, böyle davranmasa, "hükümet önünde katliam şeklinde bir hadisenin meydana gelmesi muhtemel" idi. Bu şekilde polis ve jandarmanın korumasında, Hristiyanlardan arzu edenlerin sevkine başlandı. Üçüncü kafilenin sevkinden bir gece evvel, Hristiyan mahallesinde henüz kim olduğu tesbit edilemeyen ve fakat Demiralay'dan olması muhtemel bazı şahıslar tarafından 3 kişi öldürüldü ve birtakım eşya yağma edildi⁸². Bu yağma edilen eşyadan bir kısmı Demiralay Komutanı tarafından polise teslim edildi. Bu olaydan bir-iki gün sonra Demirci Efe maiyyetinden bir kısım zeybek ile Demiralay'dan birkaç efrat, Hristiyanları tehcir için Denizli'ye gelmişlerse de hükümet kuvvetlerince Hristiyanlar derhal geceleyn trene bindirilmek suretiyle Denizli haricine çıkarılmış ve üzücü bir olayın meydana gelmesi engellenmiştir. Öte yandan Demirci'nin kızanlarından bir kısım kuvvet de Honaz kasabasındaki Hristiyanları tehcir etmişler ve jandarma buna engel olamamıştır⁸³. Çal

⁸¹ ATASE Arşivi, Klasör: 2490, Dosya: 122, Fihrist: 18, 20.

⁸² Nazmi Bey'in Demiralay hakkında Dahiliye Vekâleti'ne ve diğer makamlara olan şikayetlerini, Demiralay Komutanı ve Isparta Milletvekili Hâfız İbrahim şöyle değerlendiriyor; "o zamanın hal ve vaziyetini bir defa gözönüne getirmeli: efradın erzak, malzeme ve mühimmat ve hayvanatını tedarik ve sevk edecek hiçbir askerî yardımı mevcut değildir. Hatta onlar dahi, milletin hamiyet ve yardımına muhtaç idiler. Mühim hususta müsta'cel tedbirler zaruridir. Nazmi Beyefendi bunları tamamen idrak ve takdir etmesi lâzım iken, sert ve inzibâti havaleleri belki mesleğinin resmiyeti icabıdır." (İDH, s.52).

⁸³ ATASE Arşivi, Klasör: 2490, Dosya: 122, Fihrist: 20, 20-1, 20-2.

Kaymakamı'nın Nazmi Bey'e bildirdiğine göre, bu sevklar sırasında tehcir edilen Rumlardan Belli'nin Ortaköy'deki 10.000 liralık afyonu, Demirci tarafından gasp olundu⁸⁴.

Nazmi Bey, yukarıdaki olayları verdiği bu raporunda, "*asayiş ve hükümet otoritesinin olmadığı şu muntıkada Hristiyanları kurtarmayı Anadolu Hükümeti'nin haysiyeti namına emel edinmişim*" diyerek hükümet kuvvetlerinin takviyesini istemiştir.

Bu olaylar ve yazışmalar göstermektedir ki, Denizli'deki tehcir işinde Demirci Efe kızanlarının ve Demiralay efradının kanunsuz ve taşkın davranışları olmuştur. Bu durum, Batı Cephesi Komutanı'nın yukarıda bahsi geçen emrinde de belirttiği gibi, azınlıkların can, mal ve ırzlarının korunmasından sorumlu olan mahallî hükümetin ve jandarmanın kanun daire-sinde görev yapmasını güçleştirmiştir.

Tehcirde bu tür bazı güçlülere rastlanırken, cephenin gerisine gitmek için müracaatta bulunan azınlıklara da rastlandı. Nitekim, muhtemelen çoğunluğunu gayri Müslimlerin oluşturduğu Osmanlı Bankası'nın Nazilli ve Denizli şubesi memurları, Antalya'da ikamet etmek için müracaatta bulundular. TBMM Başkanı Mustafa Kemal 23 Ekim'de (1920) Kuvâ-yı Milliye Komutanı Demirci Mehmet Efe'ye gönderdiği telgrafta, müracaatta bulunan Osmanlı Bankası memurlarının Antalya'ya gitmelerine Dahiliye ve Maliye Vekâletlerince izin verildiğini bildirdi⁸⁵.

Burdur sancağına gelince, Burdur Mutasarrıfı Behçet Bey, 20-40 yaş arası Rum ve Ermenilerin cephe gerisine sevkleri hususunda Batı cephesi Komutanlığı'ndan verilen emri uygulamakta bir süre terüddüt etti. Behçet Bey, 22 Eylül'de Afyonkarahisar Mutasarrıflığı vasıtasıyla 12. Kor. Komutanı'na gönderdiği şifrede; "*Bura havalisine bilemediğim bir lüzum-ı esbab yoksa, bunların sevklarının tehir veya tecil buyurulması muvafık olacağı zannındayız. Şayet, müstacelen sevkleri her halde muktezi ise, icabı icra edilmek üzere keyfiyetin işar buyurulması*" mütalâasında bulundu⁸⁶. Behçet Bey bir gün sonra 12. Kor. Komutanı'na tekrar telgraf göndererek arz ettikleri matalâata karşı emirlerini beklemekte olduğunu yazdı⁸⁷.

Mutasarrıfın tehcir konusunda verilen emre pasif kalışını öğrenen Ali Fuat Paşa, mutasarrıfın bu tutumundan hiç memnun olmadı. Adı geçen

⁸⁴ ATASE Arşivi, Klasör: 800, Dosya: 45, Fihrist: 35-1.

⁸⁵ Cumhurbaşkanlığı Arşivi, A: III-5, Dosya: 16, Fihrist: 26-17, 26-23.

⁸⁶ ATASE Arşivi, Klasör: 313, Dosya: 55, Fihrist: 30-1.

⁸⁷ ATASE Arşivi, Klasör: 313, Dosya: 55, Fihrist: 28.

mutasarrıfın millî teşkilâta aleyhtar bulunduğu hakkında da bilgiler alan Batı Cephesi Komutanı Ali Fuat Paşa, 28 Eylül'de 12. Kor. Komutanı'na bir şifre yazarak, Fahreddin Bey'in mutasarrıf hakkındaki kanaatlerini sordu⁸⁸. 12. Kor. Komutanı Fahreddin Bey cevabında; Behçet Bey'in değiştirilerek Afyonkarahisar Mutasarrıfı Sezaî Bey gibi bir mutasarrıfın tayin edilmesi kanaatinde olduğunu bildirdi⁸⁹. Gerçekten Mutasarrıf pek pasif davranıyor, belki de millî harekete zarar verici davranışlarda bulunuyordu. Yaklaşık bir ay sonra Askerî (Polis) Teşkilât Başkanı İsmail Hakkı'nın, hakkında hazırladığı rapordan da anlaşıldığı üzere, tehcir konusunda daha evvel Rum ve Ermenilere gizli olarak bilgi aktarmış ve bunun üzerine Rum ve Ermeniler, İtalyanlara müracaat ederek, birisi okul açmak ve ikisi de Ermenileri Katolik yapmak maksadıyla üç katolik rahip getirdiler⁹⁰. Rum ve Ermenilerin bu davranışlarla, tehciri önlemek niyetinde oldukları açık idi. Behçet Bey değiştirilerek yerine Safâ Bey gelinceye kadar, kaynaklarda Burdur'dan azınlıkların nakli konusuna dair bilgilere rastlanmıyışı, Rum ve Ermenilerin bu davranışlarıyla başarılı oldukları kanaati uyanmaktadır. Ancak, Mutasarrıflığa Safâ Bey atandıktan sonra, Ocak 1921 başlarından itibaren Rum ve Ermeniler, Akşehir'e sevk edilmeye başlandı. Dâhiliye Vekâletince Burdur Mutasarrıfı'na verilen emir üzerine, Ocak'ın ikinci haftasından itibaren 20-40 yaş arası erkek gayrı Müslimlerin Akşehir'e sevki hazırlıkları hızlandı⁹¹. Burdur Ask. Şb. Bşk. Mazhar Bey'in 12. Kor. Komutanı'na bildirdiğine göre, Askerlik Şubesi binasında toplanan Burdur halkından 108 Rum ve 25 Ermeni Jnd. Teğmen Subhi Efendi nezaretinde 19 Ocak'ta Isparta yoluyla Akşehir'e gönderildi⁹². Bir hafta sonra da 79 Rum ve 22 Ermeni'den oluşan ikinci bir katile, jandarmanın korumasında yine Akşehir'e sevk edildi⁹³. Böylece, muhtemelen takip eden günlerde Burdur sancağından Rum ve Ermenilerin Akşehir'e nakilleri devam etti.

Isparta'daki Hristiyanların tehciri ile ilgili olarak, Batı Cephesi Komutanı Isparta Mutasarrıflığına 25.09.1920 tarih ve 297 ve 311 sayılı iki şifre göndererek Isparta dahilindeki gayrı Müslimlerin Sarayönü'ne nakillerini istedi⁹⁴. Bu emir üzerine Isparta'dan Sarayönü'ne sevk başlamış olmalıdır.

⁸⁸ ATASE Arşivi, Klasör: 313, Dosya: 55, Fihrist: 30.

⁸⁹ Aynı.

⁹⁰ ATASE Arşivi, Klasör: 2490, Dosya: 122, Fihrist: 29.

⁹¹ ATASE Arşivi, Klasör: 313, Dosya: 55, Fihrist: 45.

⁹² ATASE Arşivi, Klasör: 810, Dosya: 74, Fihrist: 22.

⁹³ ATASE Arşivi, Klasör: 313, Dosya: 55, Fihrist: 46.

⁹⁴ ATASE Arşivi, Klasör: 313, Dosya: 55, Fihrist: 34.

Zira, 10 gün sonra Batı Cephesi Komutan Vekili Kâzım'ın 12. Kor. Komutanı'na yazdığı bir şifrede; "Sarayönü'nde muhacirinin bulunduğu"ndan bahsetmesi⁹⁵ bize, Isparta'dan Sarayönü'ne tehcirin yapılmış olabileceğini gösteriyor. Yine yazışmalardan anlaşıldığına göre, Sarayönü'nün yanı sıra, Eğridir'in Can (Nis) adasına⁹⁶ da Isparta'dan gayri Müslim nakli yapılmıştır. Hatta bu sevkler sırasında Rumlarla birlikte Yahudiler de Can adasına gönderilmişti. Tehcire tabi tutulan Can adasındaki Yahudiler, muhtemelen 29 veya 30 Eylül'de Isparta Mutasarrıfı Refet Bey'e çektikleri telgrafta, "bazı mahallerde Yahudilerin vesika ile Antalya'ya sevk edildikleri"nden ve adada çoğaldıklarından bahsederek, kendilerinin de Antalya'ya gönderilmesini istediler⁹⁷. Bunun üzerine Refet Bey, ne gibi bir muamelemin yapılacağı konusunda 12. Kor. Komutanından emir bekledi⁹⁸. 12. Kor. Komutanı durumu Batı Cephesi komutanlığına bildirdi. Komutan Vekili Kâzım, 9 Ekim'de Isparta Mutasarrıflığına gönderdiği cevapta özetle şöyle dedi: "*Tehcir hakkında tebliğ edilmiş emirler ve talimatlarda açık ve kayıtlı olduğu üzere, Yahudilerin tehcirle hiçbir alâkası yoktur. Hakkında buna göre işlem yapılması rica olunur*"⁹⁹.

Bu cevap bize göstermektedir ki, tehcir yalnızca Rum ve Ermeniler üzerinde uygulanmıştır. Yukarıda belgelerle ispat ettiğimiz gibi, İşgallerin başlamasıyla azınlıklardan Rum ve Ermenilerin düşman hesabına çalışmaları sabit görülmüştü. Buna karşı Yahudilerin görünüşte düşman lehine propagandalarına rastlanmayışı, kanaatimizce bu azınlık grubunun tehcire tâbi tutulmamasının başlıca sebepleri arasındadır. Geçerli sebeplerden dolayı Rum ve Ermenilerden bazıları tehcire tâbi tutulmuşlardır. Hatta öyle ki, tehcir edilen bu Rum ve Ermenilerden bazılarının, önceden yaptıkları Türkler aleyhine faaliyetlerini tekrar yapabilmek için gönderildikleri yerlerden kıyafet değiştirerek, Antalya yoluyla İzmir'e kaçtıkları istihbar edildi¹⁰⁰. Güney Cephesi Komutanı Refet Bey, 27 Kasım'da 12.Kor. Komutanına gönderdiği şifrede bu hususta engelleyici tedbirlerin alınmasını istedi¹⁰¹. 12. Kor. Komutanı durumu, 29 Kasım'da Isparta Mutasarrıfına

⁹⁵ ATASE Arşivi, Klasör: 313, Dosya: 55, Fihrist: 35.

⁹⁶ Azınlıklarla ilgili davalarda, İstiklâl Mahkemelerinin zaman zaman Can adasını sürgün yeri olarak kullandığını görüyoruz. Bazı örnekler ve mahkeme kararları için bkz., F.Kandemir, a.g.e, s.25.

⁹⁷ ATASE Arşivi, Klasör: 313, Dosya: 55, Fihrist: 31.

⁹⁸ Aynı.

⁹⁹ ATASE Arşivi, Klasör: 313, Dosya: 55, Fihrist: 38-1.

¹⁰⁰ ATASE Arşivi, Klasör: 797, Dosya: 36, Fihrist: 11-3.

¹⁰¹ Aynı.

ilettiler. Mutasarrıf Refet Bey, firarla ilgili 5 Aralık'ta gönderdiği cevabî şifrede özetle; "Eğridir'deki Hristiyanlardan tabdil-i kıyafetle vesair suretle firar etmek imkânı yoktur. Ancak daha önce... Eğridir'den Alaşehir'e kadar sevk edilen bir-iki kafile Rumlar arasında firar edenlerin olabileceği muhtemeldir. Eğridir'den firar edememeleri için bir kat daha gerekli tedbirlerin uygulanmakta olduğu"nu söyledi¹⁰². Bu şekilde alınan tedbirlerle Isparta'dan Sarayönü'ne ve Eğridir'in Can adasına yapılan Rum ve Ermeni tehcirleri, Mutasarrıf Refet Bey zamanında ve ondan sonra Mutasarrıf olan Faik Bey zamanında devam etti. Süleyman Sami hatıratında, bu tehcir konularına değinirken; Refet Bey'in "Rumların Konya'ya sürülmesi emrolunduğu halde, bu emirleri savsakladığını, karşılığında pek yakın bulunan bazı Rumlar aracılığıyla bir-ikiyüzbin banknot ve çokça halı aldığına dair söylentilerin yaygınlaştığından"¹⁰³ bahsediyor. Ancak, belgelerde Refet Bey'in tehcir sırasında olumsuz davranışlarının olduğuna dair en ufak bir bilgiye rastlanmayışı, hakkında söylenen yukarıdaki ifadeleri ihtiyatla karşılamak ihtiyacını ortaya çıkarıyor.

Yine Süleyman Sami'nin anlattığına göre; Refet Bey'den sonra "Mutasarrıf olan Faik Bey, görevi başladığının ertesi günü (14.05.1921), verilen emir gereğince, çocuklar, hastalar ve yaşlılar dışında 16-25 yaş arası Rumların tümünü Konya'ya tehcire başlandı. Rumların giderken sattıkları eşyanın hemen hepsini Ispartalı Müslümanlar daha yüksek fiatlarla satın aldılar. Bu suretle, eski dostluklarına vefa gösteren Müslümanlara, Rumlar müteşekkir ve minnettar kalmışlardır. Bazı Rumlar da eşyalarını Müslüman dostlarına bırakarak gittiler. Bunlar gittikleri yerlerden Ispartalı dostlarıyla mektuplaştıkları, para vs. ihtiyaçları yine Müslüman dostları tarafından sağlandı"¹⁰⁴.

SONUÇ: Millî Mücadele'nin başlangıç yıllarında araştırmamıza konu olan sancaklardaki azınlıkların demografik durumu, büyük bir ihtimalle şöyle idi:

Çoğunluğu Denizli merkez ve Sarayköy'de olmak üzere, Denizli sancağındaki azınlıkların Türklere oranı en fazla % 15; Isparta'da ise bu oran yaklaşık % 11 civarındadır. Isparta ile ilgili verilen rakam, azınlıkların çoğunlukta olduğu Isparta merkez ve Eğridir ilçesine göre yapılan tesbittir. Yalvaç ve Şarkikaraağaç'ta hiç gayri Müslim olmadığı dikkate alınacak olursa, sancak genelindeki azınlık oranı verilen nisbetin çok altına düşer-

¹⁰² ATASE Arşivi, Klasör: 797, Dosya: 36, Fihrist: 16-4.

¹⁰³ S.Sami, a.g.e., s.374.

¹⁰⁴ a.g.e., s.379.

cektir. Burdur'a gelince; merkezde, mütareke yıllarında gayrı Müslimlerin Türklere oranı yaklaşık % 0,7 iken, Eylül 1920'lerde % 10'a kadar çıktığı görülmüştür.

Bütün bu verilerin ışığı altında, adı geçen üç sancaktaki azınlıkların toplam oranı -ihtiyatı da elden bırakmamak kaydıyla- tahminen % 9-12 arası olduğu söylenebilir.

Çoğunluğu Rum olmak üzere bölgedeki nüfusun ancak % 9-12'sini oluşturan azınlıkların sosyo-ekonomik durumlarının ise oldukça yüksek olduğu görülüyor. Venizelos'un ifadesiyle bölge sanayiinin % 80'i Rumların elinde idi. % 9-12'lik bir nüfusun sanayideki payının bu derece yüksek oluşu, azınlıkların tam bir refah içerisinde yaşadıklarının tartışılmaz delilidir. Kaldı ki, Denizli'deki Rum ve Ermeni din adamları 9 Temmuz 1919'da İstanbul'da İtilâf Devletleri Mümessillerine gönderdikleri telgrafta; *"altıyüz senedenberi Osmanlı hükümetinin zîr-i idaresinde kemâl-i refah ve saadette imrâc-ı hayat ettikleri"*ni açıkça belirtmişlerdir.

Adaletle dayanan Türk devlet anlayışı çerçevesinde refah ve huzur içinde yaşayan bu azınlıklar, Millî Mücadele'de düşman işgallerinin başlangıcından itibaren Türk devletine karşı tavır almışlardır. Yukarıda belgelerle ortaya koyduğumuz gibi, Türkler aleyhine takınılan bu tavır, gelişigüzel olmayıp, düşman faaliyetleriyle paralel olarak sistemli bir gelişme göstermiştir. Buna göre; Daha Yunanlar İzmir'e çıkar çıkmaz, özellikle Rum ve Ermeniler, Yunan işgalini alkışlamışlardır. Takip eden günlerde düşman ileri harekâtı sürerken, her üç sancaktan Yunan ordusuna gönüllü olarak katılanlar oldu. Öyle ki, sırf Ermeni ve Rumlardan oluşan Yunan askerî üniformalı çeteler Kuvâ-yı Milliye ile sık sık çatışmaya girdi. Savaşın yoğunluk kazandığı günlerde ise, daha çok Rumların casusluk yaptığını tesbit ettik. Bütün bu faaliyetlerin yanı sıra, Denizli sancağının ve daha gerilerdeki yerlerin Yunanlılarca kesin işgal edileceğine kanaat getiren Rum ve Ermenilerin, son safha olarak, Yunan ve Ermeni kültürünü açıktan açığa propagandaya giriştikleri görüldü. Rum ve Ermenilerin ev ve işyerlerinde yapılan aramalarda Yunan ve Ermeni bayrakları bulundu. Öte yandan, mevcut belgelerden, Denizli, Isparta ve Burdur'daki Rum ve Ermenilerin bütün bu davranışlarında birbiriyle irtibat halinde oldukları anlaşılmıştır.

Türk milletinin varolma veya yokolma sınırına geldiği Millî Mücadele gibi fevkalâde bir dönemde, azınlıkların bu davranışları karşısında, devlet, bazı tedbirlere başvurmak zorunda kalmıştır. Bölgedeki komutan-

lar, haklı olarak, asayiş ve emniyeti temin için, cephe mıntukasındaki Rum ve Ermenilerin cephe haricine nakledilmesini uygun buldular. Öncelikle cepheye yakın yerler olmak üzere, Denizli, Isparta ve Burdur'dan, kadın, çocuk ve yaşlılar haricindeki, Ermeni ve Rum erkekler Eğridir'in Can adasına, Akşehir ve Konya gibi merkezlere sevk edildiler. Kanâatimize göre bu tedbir, Türk kuvvetleri açısından gerekli olduğu gibi, azınlıkların can ve mal emniyeti temin için, cephe mıntukasındaki Rum ve Ermenilerin cephe haricine nakledilmesini uygun buldular. Öncelikle cepheye yakın yerler olmak üzere, Denizli, Isparta ve Burdur'dan, kadın, çocuk ve yaşlılar haricindeki, Ermeni ve Rum erkekler Eğridir'in Can adasına, Akşehir ve Konya gibi merkezlere sevk edildiler. Kanâatimize göre bu tedbir, Türk kuvvetleri açısından gerekli olduğu gibi, azınlıkların can ve mal emniyeti bakımından da zarurî idi.

Bu sevkler sırasında kanunlara uyulması ve adalet dışına çıkılmaması hususunda her kademedeki ilginin fevkalâde titiz davrandığı görülmüştür. Meselâ, Batı Cephesi Komutanı Ali Fuat Paşa, ilgili makamlara gönderdiği telgrafta; sevk edilenlerin yolculuk sırasında ve vardıkları ikamet yerlerinde can, mal ve ırz güvenliklerinin sağlanmasından mahallî hükümetlerin ve korumalarına verilen jandarmaların kesinlikle sorumlu olduklarını belirttikten sonra, bu emre uymayanların kim olursa olsun en ağır şekilde cezalandırılacağını, cana ve ırza kastedenlerin idam edileceğini tebliğ etmiştir. Bütün bu iyi niyetlere rağmen, bu sevkler sırasında bile azınlıklardan bazılarının Türkler aleyhindeki tutum ve davranışlarını ısrarla sürdürmeleri, Yunan ordusuna gönüllü yazılmak için sevk kabilelerinden firar etmeleri oldukça düşündürücüdür.